ÂZERBAYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

FARUK SÜMER

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi hakkında şimdiye kadar ancak Prof. Zeki Velidi Togan tarafından tetkikler yapılmıştır. Z. V. Togan, gerek *Âzerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*'nde [1] çıkan *Âzerbaycan'ın etnoğrafyasına dair* makaleler serisinde, gerek *İslâm Ansiklopedisi*'deki *Âzerbaycan* maddesinde [2] ve en son olarak ta, *Umumî Türk tarihi'ne giriş* adlı eserinde [3] bu konunun bir çok noktalarını aydınlatmış ve bilhassa Moğol devrinin bu ülkenin türkleşmesi tarihinde ne kadar mühim bir yeri olduğunu göstermiştir.

Bu yazımızda Âzerbaycan'daki türk yerleşmesinin ne gibi safhalar geçirdiğini ve bu safhaların belli başlı ne gibi vasıfları haiz olduklarını izaha çalışacağız.

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi, başlıca üç mühim devirde tetkik edilebilir:

1— Selçuklu devri.

2— Moğol devri.

3— Moğol devrinden sonraki devir ki, bu sonuncusu Karakoyunlular, Ak -koyunlular ve Safevîler'in tarihini içine alır.

Birinci devir, Âzerbaycan'da türkleşmenin başlaması safhasıdır. İkinci devir, inkişafı, üçüncü devir de tamamlanması safhasını teşkil eder.

I. SELÇUKLU DEVRİ

Bilindiği üzere, Oğuz yahut diğer adları ile Türkmenler, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucuları olarak, *Mâverâün-nehir*'den hareketle *Akdeniz* kıyılarına kadar gitmişler ve geniş imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılmışlardı. Bu arada onlardan ehemmiyetli kollar da Âzerbayca'na gelip bu ülke'de yurt tutmuşlardır.

[1] İstanbul, 1933, sayı 14, 15, 18.

[2] cild I, s. 100 ve devamı.

[3] İstanbul, 1946, s. 189-192, 238-243.

Selçuklu İmparatorluğu'nun, Melikşah'ın ölümünden sonra, he birinin başında hânedan âzasından birinin bulunduğu muhteli devletlere bölünmesi üzerine, Âzerbaycan, Irak Selçuklu devlet eyâletlerinden birisi olmuştur. Irak Selçuklu devletinin de, ötekile gibi, askerî bakımdan imparatorluğun kurucuları Türkmenler'de daha çok, diğer Türk kavimlerine mensup *memlûkler*'e dayandığ ve bu devletin emîrlerinden çoğunun onlardan olduğu da bir gerçek tir. Bununla beraber, "*Irak Selçuklu devleti tarihinde Türkmenler*" adl hazırlamakta olduğumuz bir makalede de etraflıca anlatıldığı üzere fâtih Türkmenler, büsbütün kılıçlarını çıkarmağa mecbur ola rak koyun sürülerinin yanına dönmemişlerdir. Türkmenler, diğe Selçuklu devletlerinde de olduğu gibi, bu devletde de, Türk mem lûklerinin yanında yine mühim bir askerî unsur olarak kalmışlardı Onlardan da, devletin, en yüksek mevkilerine yükselmiş ve hatt devletin siyaseti üzerinde müessir olmuş büyük emîrler çıkmıştı ki, bunlardan birisi Has Beg adıyla tanınmış olan Beg Arslan'dı Âzerbaycan'daki Oğuz beylerinden birinin oğlu olan Has Beg'in en yakın arkadaşları arasında Hûzistan hâkimi Avşar beyi Şuml da vardı. Yine onun *atabeyliği* veya *beylerbeyliği* zamanında başlıc emîrler arasında görülen Kaymaz oğlu İl-Kavşut'da Türkme idi. İl-Kavşut, kendisinin de başlıca fâillerinden birisi olduğu Has Beg'in öldürülmesinden sonra Sultan Mahmud oğlu Mu hammed'in en büyük emîrlerinden birisi olmuş, kendisi, kardeş ve oğulları uzun bir müddet *Zencan*'ı ellerinde tutmuşlardır. Bi Türkmen emîrlerine daha birçokları ilâve edilebilir [4]. Biz sadec misal vermiş olmak için bunları zikrettik.

Selçuklular devrinde, Türkmenler, bilhassa *kuzey Âzerbaycan*'d *Erran* ve *Muğan* denilen bölgelerde, güney Âzerbaycan'da da *Urmiy* gölünün batısında kalan yerlerde ve *İran Kürdistanı* ile *Şehr-i zo* havalisinde yaşıyorlardı. Güney Âzerbaycan'ın *Tebriz*, *Merağa Erdebil*, *Halhal* vilâyetleriyle *Cibal* yahut *Irak-ı Acem* bölgesind Türkmen unsuru azdı. Bu sebeple türkleşme, güney Âzerbaycan'd ve kısmen *Kazvin*, *Hemedan* gibi mıntakalarda kuzey Âzerbaycan' nazaran daha geç ve hattâ daha az kuvvetli olmuştur. Adı geçe yerler Selçuklu devrinde umumiyetle *memlûk* ve *memlûk oğlu* emir lere ikta edilmekte idi.

[4] Bütün bu Türkmen beyleri hakkında, yukarıda hazırlamakta olduğun söylediğimiz yazıda geniş bilgi verilmiştir.

Bu yerlerde, yukarıda da işaret edildiği gibi, yalnız İl- Kavşut ve oğulları Zencan'a hâkim olmuşlardır.

Türkmenlerin Erran'da güney Âzerbaycan'a nazaran çok daha kalabalık bir halde bulunmaları, bu bölgenin onların kendi hayat tarzlarına daha müsait bir yer oluşundan çok fazla buranın bir *uç vilâyeti* olmasiyle ilgilidir. Bilindiği üzere Türkiye Selçukluları devletinin uç bölgesinde de Türkmenler pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı, ve "Uç Türkmeni" adiyle de ünleri her tarafa yayılmıştı.

Erran'daki Türkmenler'in başlarında bulunan boybeyilerinden bazılarının ikta sahibi oldukları görülüyor. Bunlar ilk önce Erran'a tâyin edilmiş olan Selçuklu meliklerine, sonra da büyük emîrlere bağlı kalmışlardır; Gürcüler'e karşı yapılan seferlere katılırlar ve bu bölgenin onlara karşı korunmasında pek mühim bir hizmet ifa ederlerdi. Moğollar'ın gelişi arefesinde bu bölgedeki Türkmenler'in sayısı pek fazla artmış ve burası daha o zaman bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Bu Türkmenler, Gürcü şehirlerinden *Ahalkelek*'e *Akşehir* adını vermişlerdi. Dikkate şayandır ki, böyle bir vâkıa da yine ayni zamanda Türkiye'nin Bizans ucunda olmuş ve buradaki Türkmenler de Bizans'ın *Filadelfiya* şehrine *Alaşehir* demişlerdir.

İran Kürdistan'ı ve ona kuzeyde, batıda ve güneyde bitişik yerler, ilk önce Salurlar'ın, sonra da Yıvalar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. *Huzistan* ise XII. yüzyılın ortalarından itibaren Avşarların eline geçmişti. *Fars*'da da hemen ayni zamanlarda Salgurlular ortaya çıkmışlardır.

Araştırmalarımıza göre, bugünkü *Sâve*'nin güney taraflarında yaşayan Halaçlar'a dair en eski bilgi, XIV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Mezkûr asırda da bugünkü yurtlarında yaşayan Halaçlar'ın, Celâyirli ve Muzafferliler tarihinde rol oynamış bazı emîrlerini tanıyoruz [5]. XII. yüzyılın sonlarında cereyan eden

[5] 775(1373/1374) yılında, bu gün de olduğu gibi, *Sâve* bölgesinde yaşıyan Halaçlar'ın başbuğu Emîr Yakub Şah idi. Emîr Yakub Şah, etraftaki diğer bir çok emîrler gibi, adı geçen yılda *Isfahan*'a gelen Muzafferliler'den meşhur Şah Şuca'ya arz-ı tebaiyet etmiştir. (Hâfız-ı Ebrû, Zubdet ut-tevârih, Fatih ktp., nr. 4371, yp. 158a). Diğer bir Halaç beyi de, Celayir hükumdarı Sultan Hüseyin'in meşhur beylerbeyisi Âdil Aka'nın dayısının oğlu olan Emîr Ahmed idi. Emîr Ahmed, mâhir bir kumandan olarak tanınmıştı ve kendi birliğinin *(koşun)* sancağı'nın rengi de *kırmızı* idi (H. Ebrû, *Zeyl-i câmiut-tevâ-*

hâdiseler arasında Sâve'nin yirmi dört kilometre güneyinde bulunan Âbe (Âve) şehrinin şahnesi olarak bir Halecî'den bahsolunuyor ki, buna ilk defa Z. V. Togan dikkat etmiştir. [6]

Halecî Kuşta adlı bu şahneden yalnız Râvendî bahseder:

قتلغ ایناج وسران امرای عراق جریده بحستند بدر شهر آبه خلجی قشطه نام شحنه بود با دو سه کرد بدیشان باز خوردند[7]

Fakat, yine bu cümleden anlaşılıyor ki, bu şahnenin maiyeti Kürd olup, bu Halecî, diğer bir kaynakta da teyid edildiğine göre [8], bu zamanda *Irak-ı Acem*'de fütuhatta bulunan halîfenin veziri İbn ul-Kassab'ın şahnesi idi. Bu kayıtlara binaen bu şahsın bir Halaç Türk'ü olduğu katî olarak söylenemiyor.

Selçuklu devrine ait pek az yer adı tesbit edilebiliyor. Bunda kaynakların kifayetsizliği de bir âmil olabilir. Bu bir kaç tane olan yer adından en mühimmi, adını son zamanlara kadar muhafaza eden *Alıncak* kal'asıdır ki, *Nahçıvan* civarında olup, adı, *Alınca* şeklinde son Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul zamanındaki hâdiseler sırasında geçmektedir ve galiba bundan da ilk önce Prof. F. Köprülü bahsetmiştir [9].

Irak Selçukluları'na ait tarihleri okuyan tetkikçilerin, *Karabeli* şeklinde bir yer adı dikkatlerini çekmiştir. Çünkü *farsça* ve diğer dillere ait pek çok yer adları arasında bunun türkçe olduğu ilk bakışta göze çarpıyordu. Gerçekten daima bu adla beraber zikredilen *derbent* kelimesi, onun okunuş ve mânasında pek şüphe bırakmıyordu. Böylece *Karabeli, Bağdad*'tan *Merağa* giden ana yolda, Dinever ile Merağa arasında sarp yerlerde bulunan bir geçidin türkçe adı idi [10] Nitekim XIV. yüzyılda Türkiye'de de *Divriği*

rih-i Reşîdi, Tahran, 1317 h. ş, s. 207-208). Ebu Bekr-i Tahranî'nin bir kaydından, XV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Fars'da da Halaçlar'ın yaşadığı anlaşılıyor (Diyâr-i Bekriyye, yp. 108 b).

Sâve Halaçları'nın bugünkü durumları ve bu Türk teşekkülünün diğer yerlerdeki hayat ve faaliyeti hakkında, Köprülü, *Halaç* maddesi, İ. A, V, s. 109 ve devamı.

[6] *Âzerbaycan etnografyasına dâir*, Âzerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 15, s. 104.

[7] *Rahat us -sudur*, neşreden M. Ikbal, (GMNS), 1921, s. 378.

[8] İbn ul -Esîr, el-Kâmil, Mısır, 1301, XII, s. 52.

[9] Alıncak maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 302-304.

[10] Meşhur Selçuklu tarihçisi İmad ud-din İsfahanî, eserinin bir ilk yerinde bu دربند القرابلی den bahseder (Bundarî, *Zubdat un nusra*, Mısır 1318

havalisinde bir *Karabel* vardı ki, Sıvas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhanuddin, Akkoyunlu beyi Kara-Yülük tarafından burada öldürülmüştür [11]. Bu Karabeli yanındaki derbent kelimesinin bulunuşuna gelince, müelliflerin türkçe bilmemelerinden dolayı bunu tabiî görebilirdik. Fakat bu ismi başka bir şekilde izah etmek daha makul olacaktır ki, Z. V. Togan da buna işaret etmiştir.

Bilindiği üzere, Selçuklular'ın geldiği sırada *Şehr-i zor*, *Kirmanşah* ve *Dakuka* havalileriyle bunlara civar yerler Kürd Annâz oğulları'nın ellerinde idi. 495 (1101) yılında bu beyliğin henüz zaptedilmemiş topraklarından mühim bir kısmı, çağdaşları olan birçok Türkmen beyleri gibi, kendi hesabına faaliyette bulunan bir Salur beyi tarafından zaptedildi. Bu Salur beyinin adı da ayni kelimeyle gösteriliyor [12]. Kelime bir geçit adı olarak çok daha sonraki hâdiseler münasebetiyle zikrediliyor. Bu mülâhazaya binaen bu geçit, bu Salur beyinin adını veya lâkabını taşımaktadır. Bu sebeple onu türkçe bir coğrafya deyimi gibi değil, bir kişi adı veya belki de bir lâkab olarak okumak gerekmektedir. Bu geçidin bulunduğu bölgede yine adını şahıslardan almış diğer bazı geçitler de vardır: *Derbend-i Zengi*, *Derbend-i Tâc Hâtun* [13]. Fakat Selçuklular'dan sonra bizim geçidin adından hiç bahsedilmemektedir. Bu husus şüphesiz onun yeni bir ad almış olmasından ileri gelmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında, yukarıda da işaret edildiği gibi, bilhassa Erran'daki Türk nüfusu pek fazlalaşmıştı. Nüfusun ekserisini teşkil eden Türkmenler'in yanında Celâl ud-din Harizmşah ile birlikte gelmiş Kañlı Türkleri de vardı. Bunlar ile kavmî akrabalğı olan Kıpçaklar da *Demirkapı* yoluyle Selçuklular zamanında Âzerbaycan'da görünüyorlardı. Fakat onların gayesi

s. 181, 221, türkçe tercümesi Kıvamuddin Burslan, *İrak ve Horasan Selçukluları tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 1948, Istanbul, s. 182, 221. İndeks'de -s. 283- ikincisi yanlış olarak ayrı bir yer adı ve *Karalüleli* şeklinde gösterilmiştir); İmadüddin'den naklen, *Ahbar ud - devlet is Selçukiyye* (nşr. M. ikbal, Lahur, 1933, s. 115, 142) ve Ravendî'de (Zahîr-i Nişaburî'den naklen, s. 233, 283), bu geçit'den aynı imlâ ile bahsederler. İbn ul Esir'de (XII, s. 27) de yine bu kelime bir yöre'nin adı olarak zikredilir.

[11] Ebubekr-i Tahranî, *Diyâr-i Bekriyye*, yp. 16a.

[12] İbn ul Esîr, X, s. 144. Tafsilât, Irak Selçukluları devrinde Türkmenler adlı, hazırlamakta olduğumuz makalededir.

[13] Hamdullah Müstevfî, Nuzhet ul-kulub, nşr. G. Le Strange, (GMS), Leyden, 1915, s. 107.

ırkdaşlarının yanında Erran'da yurt tutmak ve Selçuklu hizmetinde bulunmak değil, çok defa Gürcüler'in müttefikleri sıfatiyle Türk topraklarına akınlar yaparak ganimet elde etmekti. Kıpçaklar bir defa böyle bir maksat ile yani Erran'da yurt tutmak gayesiyle Moğol istilâsı sırasında (619-1223 yılında) kuzey Âzerbaycan'a gelmişlerse de[14], oradaki valinin dirâyetsizliği yüzünden bu da mümkün olmamış ve Kıpçaklar perişan bir halde geri dönmüşlerdir. Son Selçuklu sultanı Tuğrul'un Atabey Kızılarslan'a karşı mücadelesinde yardımını gördüğü Kıpçak oğlu İzzuddin Hasan adlı bir emir vardı. Bu emîr Sultan Mes'ud devrindeki Şehr-i zor hâkimi Arslantaş oğlu Emîr Kıpçak'ın torunundan başkası değildir. Emîr Kıpçak ise taşıdığı adın aksine olarak Kıpçak değil bir Türkmendi[15] ve İzzuddin Hasan'ın askerleri de, bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi[16], Türkmenler'den ibaret idi. Netice

[14] İbn ul Esîr, XII, s. 186-188.

[15] Prof. Z. V. Toğan, İzz ud din Hasan b. Kıfçak'ın, buradaki Kıfçak kelimesine bakarak, Kıpçaklar'dan bir bey olduğunu sanmış ve bilhassa buna dayanarak da Kıpçaklar'ın, Selçuklular zamanında, kalabalık bir halde, *Âzerbaycan*'da yaşadıklarını ileri sürmüştür (*Âzerbaycan maddesi*, İ.A.,II, s.102; *U. T.T. giriş*, s. 191). Halbuki son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un kayın biraderi olan bu Emîr İzzuddin Hasan, *Şehr-i zor* ve çevresinin hâkimi, Emîr Kıfçak'ın torunu idi. Babasına gelince onun da Yakub adını taşıdığını biliyoruz (İmad ud-din İsfahani, *Kitab ul-feth-il Kussî*, nşr. Landberg, Leyden, 1888, s. 234-235; yine aynı müellifin *el-Bark uş- Şâmî* adlı eserinden naklen Ebu Şâme, *er-Ravzateyn*, Mısır, II, s. 138). Emir Kıfçak ise, adının aksine olarak, Kıfçaklar dan değil Arslantaş adındaki bir Türkmen'in oğlu idi:

ق هذه السنة ملك اتابك زنكى شهر زور و اعمالها وما يجاورها من الحصون وكانت بيد قيجاق بن ارسلان تاش التركانى وكان حكمه نافذا على قاسى التركمان ودانيم وكلمته لاتخالف يرون طاعته فرضا فتحامى الملوك فسده ولم يتعرضوا لولايته . . . (İbn ul-Esîr, el Kâmil, XI, s. 34-35). Yine aynı müellif *Musul Atabegleri tarihi*nde de (R. H. O, deuxième partie, s. 102). bunu açıklıyor:

كانت قلعة شهر زور و اعمالها وما يجاورها من البلاد والجبال فى يد قفجاق بن ارسلان تاش التركانى . . .

Kıfçak'ın ölümünden sonra, onun elinde bulunan yerler, kendi adıyle (*Vilâyet ül-Kıfçakiyye*) anılmıştı (Ebu Şâme, gösterilen yer). Kitab-ul'-İnbâ'da (Fatih, nr. 4189, 150a) Türkmen Kıfçak, Hille Emiri Dübeys'e karşı Abbasî halifesi Müsterşid'e yardım eden Türk beyleri arasında zikrediliyor :

فقدم عليه السعديه من واسط و زنكى بن اق سنقر من البصرة و طغان ارسلان من ديار بكر و بى سلتق و بى بوقه و قفجاق التركانى و اخوته و اجتمع ببغداد اثنا عشر الف فارس.

[16] Meselâ, Ahbar ud devlet -is Selçukiyye de (s. 178-179), şu cümle vardır:

واما السلطان طغرل فانه مضى من اصفهان الى اذربيجان وانضم الى عزالدين حسن بن قفجاق وكثفت جموعهم وكان معهم خمسون الف من التركمان.. Yine orada, bunun gibi diğer bazı sözler de görülmektedir (179-180).

olarak kuzeyden *Demirkapı* yoluyle Selçuklu devrinde Âzerbaycan'a Kıpçak kitlelerinin gelerek yurt tuttuklarına dair kat'î bir bilgi elde edilemiyor.

Moğol istilâsı üzerine, Âzerbaycan'da bulunan Türkmen ve Harizmli Kañlılar *doğu Anadulu*'ya kaçmışlar ve istilânın oraya da gelmesi üzerine Suriye'ye gitmişlerdir. Moğollar'ın Hülâgü'den Ebu Said Han devrine kadar olan kuvvetli zamanlarında Âzerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair şahsen bir kayde rastgelemedik. Göçebe Türk illeri arasında cereyan eden mücadelelerde mağlub tarafın toptan yurdunu bırakarak başka bir tarafa gitmesi eskidenberi olagelen bir hâdisedir. Nitekim Moğollar İran'daki hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında *Fars*'ı istilâ ve işgal etmedikleri için oralarda bir miktar Türkmen kalmıştı ve moğol devri kaynaklarında onlara işaret edilir[17]. Bununla beraber her türlü ihtimali düşünerek sayıca az bir Türkmen zümresinin Moğollar'ın tabiiyetini kabul ederek Âzerbaycan'da ve ona yakın sayıda diğer bir Türkmen zümresinin de doğu *Anadolu* ile *Elcezîre*'de kalmış olması mümkün görülebilir.

II. MOĞOL DEVRİ

Moğol devri ile ilgili başlıca kaynakları okuyanlar Selçuklu devrine ait eserlere karşılık bu kaynaklardaki *türkçe* yer adlarının çokluğuna hayret ederler. Bu yer adlarının mühim bir kısmı daha Abaka devrinden itibaren zikredilmektedir. Bunlardan bazıları Moğollar'dan önceki devre ait olabilir. Meselâ bugün *Ermenistan*'a dahil olan *Gökçegöl*'ün adına *Kökçe teñiz* şeklinde daha Abaka devrinde tesadüf edilmektedir[18]. Van gölü kuzeyindeki *Aladağ* ise Hülâgü zamanında malûmdu[19]. Fakat bunların Moğollar'dan önce var olduğuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Gerçi *Aladağ*

[17] Olcaytu zamanında *Fars* da bir Türkmen ulusu (haşem-i Turkman) vardı (Abu'l Kasîm-ı Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya ktp., nr. 3019, yp. 204a, 205b). Şebankârei'de *Mecma ul-ensab*'ında (Süleymaniye, Yenicami ktp. nr. 909), Fars Türkmenleri'nden bahsediyor. *Tarih-ı güzide*'nin sonundaki *Muzafferîler tarihi*'ne göre, Çobanlılar zamanında Fars'daki Türkmen askerinin emîri Celâlüddin Tayyibşah idi (s. 637). Bir de yine Türkmen beylerinden Emîr Salgur Şah vardı ki, bu emir, Şeref ud dîn Mahmud Şah İncu'nun oğlu Emîr Şeyh Ebu İshak'ın halasının oğlu idi (aynı eser, s. 662).

[18] Reşidüd dîn, *Câmi ut -tevârih*, nşr. K. Jahn, Prag, 1941, I, s. 30.

[19] Reşidüddîn, nşr. Quatremaire, Paris, 1836, s. 584.

adı işaret edildiği gibi, Hülâgü zamanında geçiyorsa da, Merağa güneyindeki *Zerîne rûd*'un moğolca isimleri olan *Cagatu* ve *Tagatu* adları da ayni ilhan devrinde zikrolunuyor [20]. Böylece Hülâgü ve bilhassa Abaka'dan itibaren görülen yer adlarının bir kısmı *türkçe* ve bir kısmı da *moğolcadır*. Hülâgü ve Abaka hanlardan itibaren türkçe ve moğolca yer adlarının yan yana bulunması, İran'a Moğol bayrağı altında gelenlerin *ırkî* menşeleri hakkında da bize bir güzel fikir veriyor. Buna göre fâtihlerin bir kısmı *moğolca*, bir kısmı da *türkçe* konuşmakta idi. Zaman daima türkçenin lehine çalışmış olmakla beraber iki dilin yan yana mevcut oluşu, Ebu Said Bahadır Han'a kadar devam etmiş olsa gerektir. Nitekim Olcaytu zamanında âlim bir şair bu ilhan'a her biri bir dilde yani *moğolca*, *türkçe*, *arabça* ve *farsça* yazılmış dört kasîde sunmuştu [21]. Türkçenin gittikçe ehemmiyet kazandığı şuradan da anlaşılıyor ki, Gazan Han devrinden itibaren *beg* unvanı, İran'da bugüne kadar muhafaza edilen imlâsiyle, *noyan* unvanının yanında yer almış ve *beylerbeyi* unvanı da kullanılmaya başlanmıştır. Irak Selçukluları'nda, Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi, *beylerbeyi* unvanının kullanıldığına dair şahsen bir kayda tesadüf edemedik. Bu sebeple bu unvanın İlhanlılar'a tâbileri olan Türkiye Selçukluları'ndan geçmiş olması mümkün olabilir. Müverrih Vassaf, Emîr Çoban'ı çok defa Çoban Beg olarak zikreder [22].

İran'a Moğol bayrağı altında gelen fâtihlerin tükçe konuşanlarını ırkî bakımdan önce iki kümeye ayırmak mümkündür: Öz Türkler ve Türkleşmiş Moğollar. Öz Türkler'in başında Uygurlar'ın geldiğine, diğer bir deyişle Uygurlar'ın Öz Türkler'in pek mühim bir kısmını teşkil ettiklerine ve onların İran'a yalnız sivil devlet memuru olarak az sayıda değil, çokluk gelmiş olduklarına dair delillerin mevcut olduğunu söyliyebiliriz.

Olcaytu Han'ın yirmi beş büyük emirine ait kendisinin tarihini yazmış olan Ebul Kasîm-i Kâşanî'nin eserinde bir liste vardır. Bu listede Uygur beyleri sayı itibariyle Moğol ve diğer Türk emîrlerinden daha fazla bulunuyor. Şöyle ki, bu listede adları geçen yirmibeş büyük beyden sekizi, listenin tetkikinden anlaşıldığına

[20] Aynı eser, s. 416; Jahn, I, s. 6, II, 28.
[21] *Tarih-i Olcaytu*, yp. 211a.
[22] Bombay, 1269, s. 284, 410, 411, 470, 619.

göre, Uygurdur [23]. Bu Uygur beylerinin başında Emîr Sevinç Aka'yı zikretmek gerektir. Veliahd Ebu Said'in atabeyi olan Sevinç, Ebu Said'in ilhan olması neticesinde en büyük emir olmuştur. Onun nikris'ten vefatı üzerinedir ki, Çoban Bey istediği gibi hareket etmek imkânını bulmuş ve bu arada hâmisiz kalan Müverrih Reşidüddin de öldürülmüştür. Sevinç, Reşidüddin'in hâmisi idi [24]. Sevinç'in kardeşi Öğrünç, en mühim Uygur tümeninin başında olarak Ebu Said ve sonra Arpa Han'ın başlıca emîrlerinden birisi olmuş ve bu sonuncunun tahtını ve hayatını kaybetmesinde Ali Pâdşah'dan sonra mühim bir rol oynamıştır.[25]

Diğer meşhur bir Uygur emîri de müverrihlerin müttefikan fazilet ve dirayetinden bahsederek öğdükleri, Esen Kutluğ'dur. Bu emîre dair verilen şecereden onun aynı zamanda pek asîl bir aileden geldiği anlaşılıyor [26]. Esen Kutluğ, Sevinç ile beraber Olcaytu'un yarlığlarında adı zikredilen beş emîr arasında bulunuyordu [27]. Onun 718 yılı Şaban ayında (Ekim-1318) ansızın ölümü, Ebu Said Bahadır Han'ı pek muztarib etmişti [28]. Mevkii oğlu Mahmud'a verilmiştir ki, nâşir ve tetkikçilerden birçokları bu baba oğlu çok defa birbirine karıştırmışlardır. Esen Kutluğ

[23] Tarih-i Olcaytu, yp. 139a

[24] Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s 78; Şebankârei, (yp. 261b), Emir Çoban'dan bahsederken Sevinç'e de temas ediyor:

تا وقتی که سونج بقشی سرور قبائل اویغور بود وراه آتابکی سلطان داشت در قید حیوة بود امیر جوبان اکرچه امیر الامرا بود درکار شروعی نمی پیوست

[25] اکرنج بقشی برادر امیر سونج مذکورکه امیری قدیم است برسالت پیش علی پاشا فرستاد [Arpa han gönderiyor] ویرلیغ باستمالت نبشت وکفت برو واورا فارغ کن واستمالت ده اکرنج چون بدیار علی پاشا رسید عظمت اورابی حد دید ونیز قضاء خدای جنین رفته بود اکرنج با علی پاشا بیمق کرد وکفت تو بامن بیاکه لشکر تو همه قبایل اویغور اند وبا تومانی که من دارم هم جنس اند وجون روز مصاف باشد همه از لشکر اربا جدا شویم این بیعت و عهد استوار کردند . پس اکرنج با لشکر تومان اویغور که در اهتمام او بود قرار نهاد که نصرت علی پاشا کند وامیر محمود پسر ایسن قتلغ که هم امیر تومان بود با لشکر خود همین قاعده نهاد (Şebankârei, yp. 269 b)

[26] هفتم امیر معظم خسرو عادل معزالدین ایسن قوتلوق پسر زنکی بن سنتا بن طارم بن طغرلبك بن قلج بن سنقور بن کنجك بن طوسبوقا بن التان خان Olcayto devrine ait kaynağı sadece bu eser (Tarih-i olcaytu, yp. 139 a) olan H. Ebrü da کہ den sonra şu ibare ilave geliyor: (Murad Molla, ktp. 1441, . . . از استخوان اویغور بود وامیری با رای و فرهنك و کفایت yp. 334[a]). Esen Kutluğun atalarına ait adlardan bazılarının yanlış istinsah edilmiş olduğu görülüyor.

[27] و مدار ملك سلطان اولجایتو محمد بر پنج امیر بودکه نام ایشان در ین لیقها نوشتندی بدین تفصیل : جوبان ، بولاد ، حسین ، سونج ، ایسن قتلغ (Şebankârei, yp. 257 b.)

[28] Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 85.

ailesi gölge hanlar zamanında *Hemedan* ile *Kürdistan* bölgelerinin hâkimi idiler [29].

Gazan, Olcaytu, Ebu Said devri Uygur beylerine Moğol kağanlarının Horasan valisi meşhur Görgüz'ün torunları Uygurtay ve Gazan'ı [30], Bayıtmış adlı diğer bir Uygur beyi ile onun kardeşi Suncak'ı [31], nihayet Turumtaz ve kardeşleri Sünüktaz (?) ile Eretne'yi [32] ilâve etmek gerektir. Emir Turumtaz Olcaytu'nun, kardeşi Eretne ise Ebu Said'in büyük emîrlerinden idiler. Eretne bilindiği üzere, Ebu Said'in vefatından sonra Türkiyede bir beylik kurmuştur. Sayısı daha da artırılabilen şu misaller ile Olcaytu ve Ebu Said zamanlarına İlhanlar tarihinde Uygurlar'ın ve daha umumi bir deyişle Türkler'in yükselişi devri demek belki mümkün olabilir.

Yine bu devirde büyük emîr Baybuga oğlu Ali Kuşçu ile kardeşleri Bayıtmış ve İl-Basmış [33] ve diğer bazı emîrler'de Kıpçaklar'dan idiler.

Ebu Said zamanında Fars hâkimi olup bu hanın en itibarlı emîrlerinden birisi bulunan Şerefüddin Mahmudşah İncu da, müverrih Şebankâreî'ye göre [34], Türk idi. Hattâ ayni müverrih, Mahmudşah'ın, Çoban'ın öldürülmesinden sonra, Ebu Said'in ulus beyi yani beylerbeyisi olduğunu yazıyor [35].

İran'a gelen Moğollar arasında Reşidüddin, Uygur, Karluk, Türkmen, Kâşgar ve Küçeliler'den teşkil edilmiş bir tümenden bahseder. Fakat bu tümen daha Hülâgü zamanında dağıtılmıştı.

Gölge hanlar zamanında *Sâve*'ye bir müddet hâkim olan Şeyh Hasan Karluğ adlı bir emîrden bahsolunuyor [37]. Bu kayıt-

[29] Şebankâreî, yp. 275b.

[30] Reşidüddin, Berezin, s. 150; Tarih-i Olcaytu, yp. 159a.

[31] Tarih-i Olcaytu, yp. 157a.

[32] Aynı eser, yp., 139a, 200a.

[33] Aynı eser, yp. 139a.

[34] اورا برادری بود ازوی بزرك تر و اصل ایشان ترکست ؛ نام برادرش امیر مبارکشاه وقدیماً حکومت ایجوی فارس داشتند . . . چون امیر جوبان تمامد امیر الوس بوی مفوض شد و التفای او در اطراف ممالك روان گشت (Şebankâreî, yp. 268 a

[35] Bundan önceki nota bak.

[36] ویك امیر تومان دیگر ملکشاه بود که لشکری از اویغور وقارلق وترکمان وکاشغری وکوجای جمع کرده بودند وبوی داده جون وفات کرد . . . (Reşîdüdîn, Berezin, s. 58)

[37] امیر شیخ حسن قارلغ - مدتی شهر ساوه را ضبط کرد واز اطراف لشکر ها بدفع او بدنجا رفتند آخر الامر کاشتکان سلطان ولی مستخلص گردند

ların gösterdiği gibi Moğol bayrağı altında İran'a gelen Türkler arasında, pek fazla olmasa da, Karluklar da vardı. Reşidüddin'in bahsettiği bu karma Türk tümeninde yazıldığı üzere Türkmenler'in de adı geçiyor. Fakat bu Türkmenler'e dâir hiçbir bilgi yoktur. Açaba bunlar Karluk Türkmeni mi idiler? Değilse bu Türkmenler sayı itibariyle herhalde fazla olmamış olsalar gerektir.

Hanlar ve noyanlar idaresinde İran'a gelip türkçe konuşan kümeden bir kısmı da ırkî bakımdan Moğol menşeli olmalıdır. Bunlar da Kay, Yabaku, Çomul, Tatar, Basmil ve saire gibi Kâşgarlı Mahmud zamanında tükleşmek üzere bulunan teşekküller ile Karahitaylar'ın torunları olacaklardır. Bir de türkçe konuşan kümeye dahil olmak üzere, Moğol hanları, şehzadeleri ve noyanlarının nökerleri, köleleri, kabîlelerin *unagan-boğulları* yani tâbileri arasında da Türkler'in çoklukla var olduğu kabul edilebilir. İşte, böyle bir durumdan dolayı *türkçe* İlhanlılar arasında gittikçe ehemmiyet kazanmış, moğolca konuşan küme de sonra kendi dilini unutarak türkçe konuşmuş ve türkleşmiştir. Böylece Âzerbaycan'ın Moğol devrindeki türkleşmesi tarihi yanında bir de Moğollar'ın türkleşmesi hâdisesi olmuştur ki, bu hâdise birincisi üzerinde tabiî müsbet bir tesir yapmıştır.

Hülâgü hânedanı zamanında ki Türk ve Moğol yurt tutması ve yerleşmesinde, eskiden olduğu gibi, kuzey Âzerbaycan başta geliyor. Güney Âzerbaycan'ın bilhassa *Merağa*, *Hoy* ve *Urmiye* gölü havalisinde, *Irak'ı Acem*'de ise *Kazvin-Zencan* arasında kurulan *Sultaniye* şehri ile etrafında ve kısmen de *Rey* bölgesinde yurt tutma, yerleşme ve bunun neticesinde yer adları fazla olmuştur. Yer adları ile ilgili olarak belirtilmesi gereken mühim bir nokta, önce bir yerin *türkçe* ve *farsça* adlarının bir müddet yan yana yaşaması ve sonra farsça adın büsbütün bırakılması ve unutulup gitmesidir. Bu hâdiseye ait birçok misaller görülmektedir[38].

Mecma'ul ensab zeyli, yp. 285 b). Birde Ahmed Celayir'in emîrlerinden Pir Huseyin Karluk vardı (H. Ebrû, s 236, metinde ماراق) ki, 785-788 (1383-1386) yılları arasındaki hâdiselerde adı geçiyor.

[38] Meselâ Kazvin civarındaki *Sumikan* (سومیقان) denilen yere *Ak Hoca* (Hamdullah Mustevfî, Nuzhet ul kulub, s. 173), Sultaniye ile Kazvin arasındaki *Kıhud* (قهود) köyü *Sayın kale* (aynı eser, s. 173), *Penc Enguşt dağı Beş parmak* (Aynı eser, 217), yine Sultaniye'ye tabi *Encrûd* (انجرود) kasabası *Suğurluk* (aynı eser, s. 64, metin de yanlış olarak, ستوریق yazılmıştır) adını almıştı. Merağa

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, konumuz bakımından da bir dönüm noktasıdır. Artık, bu zamandan itibaren, fütuhat teşebbüsü bir daha değişmemek üzere İran'dan Türkiye'ye geçmiş ve bunun tabiî bir neticesi olarak ta göç hareketi aksi istikamette, yani Türkiye'den İran'a doğru vukubulmuştur. Gerçekten Ebu Said'ten sonra hükümdar olan Arpa han Diyarbekir valisi Ali Pâdşah tarafından öldürülmüş ve İran'da Gölge hanlar zamanı, yahut Beyler devri açılmıştır. Ali Pâdşah Moğol Uyratlar'dan olup ordusunun önemli kısmını da kabîlesi mensupları teşkil ediyordu. Şebankâreî'nin sözlerine göre, Ali Pâdşah'ın askerlerinin hepsi Uygurlar'dan idi[39]. Fakat müellifin bu iddiası, onun Uygur ile Uyrat adını birbirine karıştırmış olmasından neş'et edebilir. ve galiba da öyle olacaktır. Bu husus ne olursa olsun muhakkak olan bir şey varsa o da Ali Pâdşah ordusunun yine oldukça mühim bir kısmının türk olmasıdır[40]. Ali -Pâdşah Arpa'ya isyan ederek, Uygur beylerinden Sevinç'in kardeşi Öğrünç ve Esen Kutluğ oğlu Mahmud'un yardımlariyle hâkimiyeti eline geçirmiştir. Bu suretle mühim bir Türk Moğol zümresi Diyarbekir ve Musul bölgelerinden Âzerbaycan'a gelmiştir. Fakat Ali Pâdşah'ın ikbal günleri çok sürmedi. Celayir Şeyh Hasan Bey, bazı kaynakların diliyle, Rumîler'in başında Ali Pâdşah'ı yenerek iktidarı eline aldı. Böylece Âzerbaycan'a Türkiye'den yeni bir kitle geldi.

cenubundaki *Zerîne rûd*'da moğolca *Cağatu*, bu ırmağın bir koluna da *Tağatu*, *Sefîd rûd*'a da, yine moğolca, *Hulan muran* - هولان موران - (Nuzhet ul kulub, s. 217), yani *Kızıl ırmak* denilmişti. Dikkate şayandır ki, bu Hulan muran, Celayirliler zamanında yerini aynı anlamda olan, türkçe *Kızıl- özen*'e bırakmıştı ki (H. Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 229), ırmağın bu türkçe adı zamanımıza kadar muhafaza olunmuştur. Moğolca bir yer adının zamanla aynı mânada ki türkçe yer adına çevrilmesi hâdisesine ait diğer bir misal de Reşîdüddîn'in şu ibaresinde görülüyor:
وشهزاده يشموت در چهارم التنج آى شوكار ييل موافق سوم شوال سنه ثلث وستين وستمائه بر وفق فرمان بدفع نوقاى بر أنشست واز آب كركلشت و نزديك چغان موران كه آنرا آقسو ميكويند (nşr. Jahn. I. s. 9)
Reşîdüddîn'in bu cümlesinden anlamak mümkündür ki, Kür ırmağına dökülen bu küçük *Aksu*, Abaka devrinde *Çağan muran* adını taşımakta olup, Reşid ud - dinin zamanında aynı anlamda olan türkçe adını almıştı. Yine Reşid ud -dîn, (Jahn, I, s. 21), Horasan'daki bir çaya Moğollar'ın *Karasu* dediklerini söylüyor ki, burada onun Moğol adını siyasi mânada kullandığı şüphesizdir.

[39] 25 nr. lı nota bak.

[40] مردمان او (يعنى على پادشاه) تركان و مغولان سخت دل بودند
(Şebankâreî, yp. 270 b).

Şeyh Hasan da karşısında pek yaman bir rakip buldu. Bu rakip, meşhur İlhanlı beylerbeyisi Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan idi. Küçük Şeyh Hasan da Türkiye'den topladığı bir ordu ile Âzerbaycan'a yürüyerek buranın hâkimiyetini Celâyirli Şeyh Hasan'dan alıp onu Bağdad'a kapanmaya mecbur etmiş ve 18 yıl kadar süren Çobanlı hâkimiyetini kurmuştur.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın Anadolu'dan getirdiği ordunun mühim bir kısmının Türkmenler'den olduğu ve Çobanlılar'ın, faaliyetlerinde Türkiye Türkmenleri'nden faydalandıklarına dair bazı deliller vardır.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın, babası yerine ortaya çıkardığı düzme Timürtaş, Karaçar adlı bir *Türkmen* idi[41]. Bu Şeyh Hasan'ın kardeşi ve halefi Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, Türkiye Türkmenleri'nden olup, Çoban Salar oğlu Hacı Mehdi'nin oğlu idi[42].

Çok yukarıda Hülâgü'den Ebu Said'e kadar Moğol devletinin kuvvetli zamanında Âzerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair bir kayıd elde edemediğimizi söylemiştik. Fakat Gölge han'lar yahut İlhanlı beyleri devrinde yukarıdaki bu mühim kayıttan başka, şüphesiz onunla ilgili olarak Muğan ve Erran'da Türkmenler'in yaşadığını da biliyoruz. Bu Türkmenler arasında davarlarının çokluğu ile *Çobanlı* kabîlesinin adı geçmektedir[43]. Bu kabîlenin Celayirliler zamanında *Erran*'da yaşadığını gördüğümüz gibi, Timur'a elçilikle giden İspanyol seyyahı Kılaviĵo da *Erzincan-Trabzon* arasındaki birçok kalelere sahip ayni adta bir kabîleden bahsediyor[44]. Bütün bu bilgilerden şöyle bir netice çıkarılabilir:

[41] H. Ebrû, s. 158.

[42] *Tarih-i Şeyh Uveys*, faksimile nşr. ve ingilizce tercüme, Van Loon, Lahey 1954, s. 174. Beyceğiz, Melik Eşrefin 750 (1349) yılındaki İsfahan seferinde bulunmuş, sonra ondan ayrılarak Fars hâkimi Mahmut Şah İncu'nun oğlu Ebu Ishak'ın hizmetine girmişti. Ebu İshak, yiğit bir insan olan Beyceğiz'e ordusunun komutanlığını vermiştir. Fakat, Beyceğiz, Kirman hâkimi Muzaffer oğlu Mubârizuddin Muhammed'in karşısında başarı gösterememiş (753-1352) ve Mubârizuddin Muhammed'in oğlu Şah Şuca tarafından Kirman'da suya atılmak suretiyle öldürülmüştür (Tarih-i guzîde zeyli, s. 651-652, 658, 659); Tarih-i Şeyh Uveys, s. 176.

[43] H. Ebrû, s. 190, 245; Tarih-i Şeyh Uveys, s. 183; H. Ebrû Zubdet ut-tevârih, 377 b.

[44] Türkçe tercümesi, Ö. Riza Doğrul, *Kadis'den Semerkand'a seyahat*, İst., I. s. 87.

XIV. yüzyılın ortalarına doğru Türkiye'de *Erzincan* bölgesinde Çobanlı adlı bir kabîle yaşıyordu. Bu kabîle Küçük Şeyh Hasan'ın faaliyetine katılmış ve böylece mühim bir kısmı Âzerbaycan'a gelerek Erran'da yurt tutmuştur. Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, bu kabîlenin beylerinden birisidir. Bununla beraber bu kabîlenin adını, Çobanlılar'ın hizmetinde bulunduğundan dolayı da almış olmasına ihtimal verilebilir.

Şebankârei, Moğol-Suldus boyundan geldiğini, diğer kaynaklar ile pek iyi bildiğimiz İlhanlı beylerbeyisi Çoban Bey'in Türkmenler'den olduğunu işittiğini yazmaktadır [45]. Müverrih'in bu sözleri hiç olmazsa Çobanlı ailesinin Türkmenler ile siyasi münasebeti hakkında bir kıymeti haiz olabilir.

Celâyirliler zamanında yani XIV. yüzyılın ikinci yarısında Karakoyunlular, *Musul*'dan *Erzurum*'a kadar uzanan Moğol-Sutaylı ailesinin yurdunu ellerine geçirdikten sonra yine aynı zamanda Âzerbaycan'a girmeğe çalışıyorlardı; asrın sonlarına doğru Hoy, Nahçıvan ve Gökçe göl'ün güney taraflarına hâkim olmuşlar ve hattâ vakit vakit Tebriz'e bile girmişlerdir. Fakat Timur'un gelişi onların bu ülkeye hâkim olmak arzusunu biraz geciktirmiştir.

Gölge hanlar zamanı ile Celâyirliler devri, yukarıda da söylenildiği üzere, Âzerbaycan'ın türkleşmesinde müsbet bir âmil olmuştur. Bu devirlerde Türkiye'den Türkmenler de dahil olmak üzere, mühim Türk kitleleri Âzerbaycan'a gelerek burada yurt tutmuşlardır. Bununla ilgili olarak bu ülkede eski eserlerde adı geçmeyen yeni pek çok yer adları görülmektedir.

Osmanlı bey'i Orhan Bey 'in *Eskişehir*'ine mukabil, Çobanlı Eşref'in de Tebriz kuzeyinde, Aras kıyısında bir Eskişehir'i vardı[46]. Müteaddit *Karadere*'lerden en tanınmışı *Hoy* civarındaki Tebriz'e iki günlük mesafede olan *Karadere* idi [47]. Diğer bir *Karedere* Sultaniye-Erdebil yolu arasında [48], bir Karadere de doğu Anadolu'da idi. Fakat Türkler bütün derelere kara sıfatını vermemiş-

[45] استماع افتاده که نسب امیرجوبان از تراکمه بود وسالها در خیل امیر قتلغ شاه‌نویین که گفتیم در حرب گیلان بقتل آمد ، ی آیود (yp. 261 b).

[46] H. Ebrû, s. 182.

[47] Şebankârei, yp. 271; Tarih-i Şeyh Uveys, s. 162; H. Ebrû, s. 153; aynı müellif, Zubdet ut - tevârih. 307b, Karadere Safevî devrinde de tanınmış bir yer idi. (Hasan Rumlu, *Ahsen ut-tevârih*, Baroda, 1932, s. 199).

[48] H. Ebrû, Zubdet ut tevârih, yp. 306 a.

lerdi. Sultaniye bölgesinde onların bir de Güzel deresi vardı [49]. Tebriz'in cenub-doğusunda *Ucan* ile *Serav* arasında XIV. yüzyılın ortalarında *İva* adlı bir yer geçiyor ki [50], bu yer adı bizim *Yiva* boyu ile ilgili olabilir. *Karabağ* yalnız Erran'da değil bir de *Selmas* mıntakasında vardı [51]. Celâyirliler devrinde bir, *Vilâyet-i seksençift*'den bahsedilmektedir [52]. Bu mıntakanın yerini kat'î bir surette tâyin etmek mümkün olmamakla beraber, hâdiselerin anlatılmasından *Vilâyeti seksençift*'in *Sultaniye*'nin batısında olduğunu tahmin ediyoruz.

779 (1377-1378) yılında *Gökçe göl* cenubundaki *Sürmari* (Surbmari) hâla bu adı taşıyordu. Batı Anadolu'daki *Tripoli* nasıl *Torbalı* olmuş ise, [53] *Sürmari* de çok az bir zaman sonra *Sürmeli* olmuştu. Timur müverrihleri, Türkmenler'in elinde bulunan bu kaleyi daha ziyade bu türkçe ismiyle yazmışlardır [54]. Doğu türkmenleri'nin hayatında pek mühim bir mevkii olan bu *Sürmeli* yahut *Sürmeli çukur*, Osmanlılar'ın gelişine ait hâtıralara da girmiştir.

III. MOĞOLLAR'DAN SONRAKİ DEVİR
(İkinci Türkmen devri).

Bu devir de başlıca üç safhaya ayrılır.

1— KARAKOYUNLULAR:

XIV. yüzyılın ortalarında doğu *Türkiye'de Erzurum-Musul* arasında siyasi faaliyete geçmiş olan Karakoyunlular, Doğu Türkmenleri'nin mühim bir kısmını etraflarına toplayarak XV. yüzyılın başlarında Âzerbaycan ve Irak-ı Arab-ı, daha sonraları da İran'ın Irak-ı Acem ve Fars eyâletlerini ellerine geçirib büyük bir im-

[49] Aynı eser, yp. 372a.
[50] Tarih-i Şeyh Uveys, s. 178.
[51] H. Ebrû, Zubdet ut - tevârih, yp. 468a.
[52] H. Ebrû, s. 205.
[53] Bu, P. Wittek'in güzel bir izahıdır.
[54] Hamdullah Mustevfî (Nuzhet ul - kulub, s. 89). *Surmari*; H. Ebrû (Z.C.T. Reşîdî, s. 203) da 778 (1376 1377) yılı hâdiseleri arasında bu şekilde geçiyor. Timur'un müverrihlerinde bu yer adı artık umumiyetle *Sürmeli* olmuştur. (H. Ebrû, Zubadat ut - tevarih, yp. 215; Şeref ud - din Ali Yezdî, Zafernâme, Kalkutta, 1886, I, s. 399).

Fakat bunların asıl kaynağı olan Nizam-i Şamî'nin *Zafernâmesi*'nde (nşr. Felix Tauer, Prag 1937 s. 99) eskisi gibi Sürmari dir.

paratorluk kurmuşlardır. Bu mühim hâdise üzerine Türkiye'nin doğu bölgelerindeki Türkmen aşîretlerinden bir çokları Âzerbaycan'a gelmişlerdir. Bunlar arasında *Maraş* bölgesindeki Ağaçeriler'den de ehemmiyetli bir kol vardı ki, bunların torunları adlarını muhafaza ederek bugün de İran'da yaşamaktadırlar [55]. Karakoyunlular tarafından vücuda getirilen elli bin evlik Kara Ulus, ilk önce Irak-ı Arab'ta yaşıyordu. Cihanşah zamanında bu ulusun mühim bir kısmı Âzerbaycan'a göçürüldü ki, şimdi onlara ait yer adları hâtıraları vardır. Karakoyunlu adı altında Doğu Türkmenleri'nin Âzerbaycan'a hâkim olarak orada yurt tutmaları bu ülkedeki diğer Türkler'e hiçbir zarar vermemiş, bilâkis Karakoyunlu devletinin kurulma ve inkişafında bunlar da mühim bir rol oynamışlardır. Bu sebeple Âzerbaycan'daki Türkmen olmayan Türk kabileleri de yurtlarını ve varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

2 — AKKOYUNLULAR:

Karakoyunlular altmış yıllık bir hâkimiyetten sonra yerlerini Akkoyunlular'a bıraktılar. Akkoyunlular daha kalabalık bir kitle halinde Âzerbaycan'a geldiler. Bu hâdiseler yüzünden türkleşme hareketi Âzerbaycan'ın sınırlarını aşmış, Irak-ı Acem'e de yayılmıştı. Esasen bu ikinci bölgede de eskidenberi yurt tutma ve yerleşme sahaları vardı [56]. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan

[55] Mes'ud Keyhan, *Tarih-i coğrafya-i mufassal-i İran*, Tahran 1311, II, s. 88. Ağaçeriler'e dâir ayrıca bir yazı hazırlamaktayız.

[56] Moğol devrinde Horasan'da görülen türkçe yer adlarına makalede yer verilmemiştir.

Burada ancak, misâl olmak üzere, aynı devirde *Irak-ı Acem*'de ki bir kaç yer adından bahsedilecektir. Celayirliler zamanında Rey civarında *Sarıkamış* denilen meşhur bir kışlak (H. Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s. 235, 256) vardı. Adını zamanımıza kadar muhafaza etmiş olan Sovuk (*Savuc*) *bulak*'da Rey'in batısında bulunuyordu. Yine Rey'in hemen cenubundaki Varamin'de *Aydın* adlı bir kale vardı (H. Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 216). Timurlular devrinde isfahan civarında Akız *bulak* (اغز بلاق =Ağız Pınarı?) şeklinde bir yer adı görülmektedir (H. Ebrû, Zubdet uttevârîh, yp. 381 b). Yine Rey havalisinde *Çal gölü* (چال گولی) ve *Köş* adlı bir köy (Nuzhet ul - kulub, s. 54), mevcut idi.

Hemedan bölgesinde yine Moğol devrinde bir çok yer adları görülmektedir. Meselâ, Hemedan civarında, *Ak âbâd* (Nuzhet ul-kulub, s. 72) ve *Ak dağ* (H. Ebrû, s. 162), Saru Kurgan, *Beş parmak*. Hoy havalisindeki Ala kilise ile Kara kilise adlı yer adları da Celayirliler zamanında görülmektedir. Moğollar devrinde en fazla türkçe yer adları, bugün de olduğu gibi, Erran da idi.

Bey'in sarayına gelen bir Venedik elçisi, *Sâve-Sultaniye* yolunda *Avşar* adlı bir kasabadan bahseder [57].

3— SAFEVÎLER:

Türkiye'den Âzerbaycan'a Akkoyunlular'dan sonra üçüncü ve hepsinden daha mühim bir göç hareketi olmuştur. Bu hâdise Şah İsmail'in zuhuru ve Safevî devletinin kurulmasiyle ilgili idi. Tam 1500 yılında saklandığı *Gîlân*'dan *Türkiye*'deki müridlerinin ısrarlı davetleri üzerine *Erzincan*'daki *Sarıkaya* mevkiine gelen Şah İsmail, burada Kızılbaş göçebe ve köylü Türkiyeli Türkler'in mühim bir kısmını etrafına toplayarak Âzerbaycan'a dönmüş ve Akkoyunlu beylerini ağır mağlubiyetlere uğratarak Safevî devletini kurmuştur. Çok yukarıda söylendiği gibi İlhan Ebu Said'in ölümünden sonra başta Âzerbaycan olmak üzere İran'ın mühim bir kısmının mukadderatına Türkiye'den gelen zümreler hâkim olmuşlardı ki, bu Kızılbaş hareketiyle bunların sayısı beş veya altıyı bulmuştu. Şimdi elimizde bulunan kuvvetli delillere dayanarak kat'î bir şekilde söyleyebiliriz ki Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den başlayan göç hareketi bundan öncekiler ile kıyaslanamıyacak derecede kuvvetli ve devamlı olmuştur. Bu hususta burada tafsilâta girişecek değiliz. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den İran'a vukubulan göçleri, -tafsilâta girmiyerek- bu göçlerin bilhassa doğu Türkiye bölgelerindeki Türk nüfusunun acınacak bir surette zayıflamasında en mühim bir âmil olduğunu meydana koymak için, ayrıca bir makalede bahis konusu etmiştik [58]. Bu hususta tafsilât ise, Safevî devletinin kurulmasında en mühim rolü Türkiyeli Kızılbaş Türkler'in oynamış olduğunu ve bu devletin de daha ziyade onlara dayandığını göstermek ve Safevî devletinin kurulmasının İran'da hâkimiyetin bir Türk ilinden diğerine geçmesi vâkıasından başka bir şey olmadığını ispat eylemek gayesiyle hazırlıyacağımız bir eserde bulunacaktır. Yalnız bu hususta bir fikir vermek için Safevî devletinin kuruluşu ile ilgili olarak sadece *Antalya* ve civarı halkından on beş bin atlının çoluk ve çocuklariyle beraber İran'a gitmiş olduklarını söyliyelim. Bunlar orada Tekelü adiyle mühim bir rol oynamışlardır.

[57] *A Narrative of Italian travels in Persia* ....., Hakluyt Society, London, 1873. s. 82.

[58] XV. Asırdan itibaren Anadolu'dan İran'a vuku bulan göçler, Türk Yurdu, Sayı 1 (234), 1954, s. 36- 42.

Sadece göçebe Türkler'in değil köylü Türkler'in de kalabal kümeler halinde katıldığı ve Türkiye'nin doğu bölgesindeki Tü nüfusunun- bölgenin birçok mıntakalarında azınlığa düşecek ş şekilde- zayıflamasında en mühim âmil olan bu sonuncu göç hareke buna karşılık Âzerbaycan'daki türkleşme faaliyetinin kat'î bir n tice almasını temin etmiştir. Bundan dolayı XVII. yüzyılda İra ziyaret eden Avrupalı bir seyyah, bizim bildiğimize göre ilk de olarak, *türkçenin Kazvin* yakınındaki *Ebher*'e kadar bütün *batı İran*' hâkim bir dil olduğunu söylemiş ve şahların *İsfahan*'daki sarayın da *farsça*'dan çok *türkçe*'nin konuşulduğunu işitmiştir [59]. Ay asırda Âzerbaycan'a giderken belki farsçadaki bilgisini de ilerletme

[59] Burada Avrupalı seyyah Chardin'in bu mesele ile ilgili sözlerini ayr kaydediyoruz:

A Ebher, on commence à n'entendre plus parler que pers dans les villes et à la campagne.-Avant que d'arriver là, le la gage vulgaire est le turquesque, non pas tout-à-fait comme on parle en Turquie, mais assez peu différent (*Voyages du Chevalier Char en Perse*, Paris, 1811, II, s.385-386).

"*Ebher'den itibaren, şehirlerde ve kırda artık yalnız farsça'nın konuşulduğu işitiln başlanır. Buraya kadar, halk dili türkçe olup bu dil tamamile Türkiye'deki konuşulan ş değil de ondan oldukça az farklıdır.*"

"Le Turquesque est la langue des armées et de la cour; n'y parle que turc, tant parmi les femmes que parmi les homm sur-tout dans les sérails des grands; ce qui vient de ce que la co est originaire du pays de cette langue, descendant des Turcoma dont le turquesque est la lange naturelle" (IV, s. 238).

"*Türkçe ordıların ve sarayın dilidir. Burada bilhassa büyüklerin konaklarında ge kadınlar, gerek erkekler arasında yalnız türkçe konuşulur. Bu husus, hânedanın bu d konuşulduğu ülkeden çıkması ve ana dili türkçe olan Türkmenler'den neş'et etmesi ile ilgilidi*

Chardin, İran'da üç dilden farsça'nın *lâtif*, arabçanın *fasih* ve türkçe de *sahih* (sévère) olarak vasıflandığına işaret ettikten sonra, farsça'nın türkçe *şiir* ve *âşıkâne* sözler (la fleurette) ve türkçe'nin de farsçaya *kumandanlık* ve *sav* ait kelimeler verdiğini kaydediyor (IV, s. 240).

Yine aynı seyyah, bu mesele ile ilgili olarak şu müşahedelerini de yazıy

"J'ai observé dans mon premièr volume, qu'on parle plus turc que le persan, dans le royaume de Perse, depuis les frontiè occidentales et méridionales jusque bien avant dans la Parthi et persan dans le reste de l'Empire. J'observerai encore ici, q de même qu'on parle vulgairement le turquesque à la cour Perse, on parle de même et plus communément le persan à la co du grand-Mogol et des autres rois Mahométans des Indes, d la raison est que les grands de Perse étant originaires des peup belliqueux du Turquestan, qui est la Petite-Tartarie" (IV, s. 24

düşünmüş olan Evliya Çelebi, buradan mükemmel surette *Âzerî türkçesi*'ni öğrenerek geri dönmüştür [60].

Bazı Avrupalı müellifler, Safevîler'in hükûmet merkezlerini *Tebriz*'den *İsfahan*'a nakletmelerinin Âzerbaycan'ın türkleşmesinde mühim bir âmil olduğunu iddia etmişlerdir ki, bilâkis hâdise tamamen tersine olmuştur. Her şeyden önce yukarıdaki Avrupalı seyyahın sözlerinin de ispat ettiği gibi, şahların İsfahan'daki saraylarında hâkim dil türkçe idi. Şah Abbas diğer bir Avrupalı seyyah ile türkçe konuşuyor ve cereyan eden konuşmaları türkçe bilmeyen vezirine tercüme ediyordu [61]. Demek ki şahların İsfahan gibi koyu bir Fars şehrindeki saraylarında bile türkçe hâkimdi. Böyle olmasa dahi hânedan ve onun sarayındakiler ergeç bulundukları muhitin şartlarına uymaya mecbur kalırlar. Nasıl ki, Selçuklu ve ondan sonra gelen Türk ve Moğol hânedanlarına mensup hükümdarların çoğu, muhitin icabından olarak, farsçayı da öğrenmişlerdi. Yani Safevî hânedanı mensupları hiç türkçe bilmeyip -ki buna imkân yoktur- buna mukabil payitahtları *Âzerbaycan*'da olsa idi muhitin tesiriyle türkçeyi öğrenecekler ve Türkleri'in âdet ve davranışlarına alışacaklardı. Bu sebeple Safevîler'in payitahtlarını Tebriz'den Kazvin'e, sonra da İsfahan'a nakletmeleri -ki Osmanlı İmparatorluğu'nun taarruzları sebebiyle buna mecbur kalmışlardı- Z. V. Togan'ın dediği gibi [62], Âzerbaycan *türklüğü* için faydalı değil, bilâkis zararlı olmuştur.

"Eserimin birinci cildinde yazdığım gibi İran şahlığında batı ve güney sınırlarından Irak-ı Acem'in içlerine kadar farsça'dan daha çok türkçe ve ülke'nin geri kalan kısmında da farsça konuşuluyor. Şimdi burada şunu kaydedeceğim ki, nasıl İran sarayında avamî olarak türkçe konuşuluyor ise, Büyük Moğol'un (Hind Türk hükümdarı) ve diğer Hind Müslüman hükümdarlarının saraylarında da aynı şekilde ve daha umumi olarak farsça konuşuluyor. Bunun sebebi de, İran'da ileri gelenlerin, küçük Tataristan olan Türkistan'ın savaşçı kavimlerine mensup olmalarıdır."

Chardin diğer bir yerde yine bir meseleden bahsediyor:

"C'est par ce peuple (kızılbaşlar) aussi que la langue turquesque s'est si fort introduite dans la partie septentrionale de Perse, et surtout à la cour, qu, on y parle beaucoup plus Turquesque que Persan (V, s. 301).

"Yine bu kavim (yani Kızılbaşlar) dolayısıyledir ki, Türk dili İran'ın kuzey kısmına ve bilhassa saraya esaslı bir şekilde yerleşmiş olup, sarayda farsça'dan çok fazla türkçe konuşulur".

[60] Evliya Çelebi'nin *İran*'a yaptığı seyahatların hâtıraları eserinin II. (İstanbul, 1314, s. 227 ve devamı) ve IV. (S. 286 v.d.) cildlerindedir.

[61] Lucien-louis Bellan, *Chah Abbas* I, Paris, 1932, s. 235.

[62] *Âzerbaycan maddesi*, s. 112.